

УДК 177.9

Р. М. Станіславів

аспірант кафедри філософії

Національного університету «Одеська юридична академія»

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Споконвічна проблема справедливості була наріжним каменем у працях мислителів античності, середньовіччя, нового часу та сучасності. Люди в усі історичні часи хотіли справедливості. Коли в тій чи іншій державі наступали важкі для життя періоди, її населення згадувало про «золотий вік», коли нібито в суспільстві панували мир і справедливість. Практично в усіх національних культурах є міфи про такі духовно й морально благодатні часи. Із покоління в покоління люди передають оповіді та легенди про добрих правителів і про їх справедливі справи.

Аналіз такої категорії, як справедливість, уже не раз привертав увагу науковців. Серед них слід виділити таких учених, як А. Екімов, Д. Єрмоленко, С. Іванова, О. Панкевич, С. Прилипко, О. Процеський, К. Томашевський, Г. Чанишева, Ю. Черткова, Л. Шумна, О. Ярошенко та ін. Проте ще до виникнення писемності, в архаїчні часи в первісних людей були певні уявлення про справедливість.

Метою статті є дослідження особливостей історичного розвитку справедливості.

Можна з упевненістю стверджувати, що спочатку справедливість являла собою примітивне зрівняння. Це можна розуміти як можливість вільно отримувати певні матеріальні блага, які були надбанням усього первіснообщинного соціуму. Як зазначає З. Бербешкіна, первісні люди, які щойно вийшли з тваринного стану, за надзвичайної примітивності їхнього способу виробництва й зумовлених ним суспільних відносин учиняли так певним чином тому, що до цього їх безпосередньо підштовхували умови їх існування [2, с. 132].

Свідомість первісної людини в архаїчній формі використовувала для оцінки поведінки категорії добра та зла, ще не виділяючи принцип справедливої відплати за наслідки тих чи інших діянь. Можна припустити, що в давнину в якості одного з критеріїв добра й зла використовувалося поняття рівності без усвідомлення його належним чином. У ході розвитку первіснообщинних колективів у них почали складатися неписані закони, так звані норми-звичаї. Поступово склалися такі колективні способи реакції на «образу», як закон таліону, кровна помста винному та його родичам, пізнше – викуп на користь потерпілого чи общини. Справедливість розглядалася як необхідність виконання освячених досвідом предків обрядів і звичаїв.

Дослідники зазначають, що справедливість починає фіксуватися суспільною свідомістю з розвитком ієрархії в первісних людських колективах [2, с. 142]. Вона проявлялась як первинна реакція міфологічної свідомості на нерівність у розподіленні життєвих благ, яка виникала у зв'язку з розвитком ієрархії в первіснообщинному суспільстві, із поділом його на певні соціальні групи.

Значне місце займали міфи й оповіді древніх культур. У різноманітних давньоєгипетських міфах справедливість уособлює собою низка божеств. Наприклад, у давньоєгипетській міфології бог Осіріс уявляється владикою справедливості, син Осіріса, Гор, являє собою початок добра та справедливості.

Поняття «справедливість» зазвичай пов'язують із давньогрецьким словом «діке». Воно входить в обіг в епоху Гомера й уживається в значенні звичаю, права, норми. У поемі «Іліада» слово «справедливість» уживається як синонім належного. Із праць Гомера можна зробити висновок, що Зевс у морально-правовій площині виступає як верховний заступник загальної справедливості (діке), суворо карає тих, хто чинить насильство й несправедливо судить. Одночасно справедливість служить критерієм розрізнення морального й аморального.

У часи Гесіода з виникненням писаних законів поняття «діке» стає більш визначеним, воно починає фіксувати відмінність між суцим і належним. Гесіод розвиває думку Гомера про божественне походження справедливості. Так, за твором Гесіода «Теогонія», від шлюбу Зевса й Феміди народжуються дві дочки-богині: Діке й Евномія. Діке уособлює собою справедливість, що має природно-божественний характер і карає неправду. Евномія означає божественне походження закону і його неухильне дотримання, тобто можна говорити, що Евномія мала характер правопорядку в античному світі. Також підкреслювалась особлива значимість справедливості в житті людини. Наочно ідеал справедливості був утілений в образі богині справедливості й правосуддя Феміди [6, с. 148].

Уплив Гомера й Гесіода неможливо переоцінити, як у культурному, так і в науковому аспектах, оскільки надалі саме з їх творів було взято низку положень, що стосуються ідеї справедливості.

Демокрит ще до виникнення класичної грецької філософії стверджував: «Тільки ті люб'язні богам, яким ненависна несправедливість». Сама ж справедливість, на думку філософа, є слідуванням природі, тобто у філософії Демокрита на перший план висувається об'єктивна природа справедливості, яка полягає не в мінливих, відносних поглядах людей, а у виразі об'єктивних, природних обставин. Демокрит відстоює ідею наявності стійких цінностей, до яких відносять і справедливість. При цьому він підкреслює активний, діяльний характер справедливих норм. Так, справедливість є виконанням обов'язку. Необхідно перешкоджати здійсненню несправедливих учинків, заступатися за тих, що несправедливо страждають, і не дозволяти ображати будь-кого. Адже так чинити – справедливо й добре, не робити ж цього – несправедливо й погано [6, с. 186].

Із виникненням класичної школи грецької філософії ідея справедливості набуває іншого ракурсу. Заснування, або період, із яким традиційно пов'язують появу класичної грецької філософії, починається з імені Сократа. Питання, що стосується справедливості, тісно обговорювалося Сократом із його послідовниками. Сократ віддавав пріоритет зв'язку між чеснотою й мудрістю, звеличуючи красу розуму, сенсу, свідомості, захищаючи ідею доцільності. Справедливість, як і кожна чеснота, є мудрістю. Додатково хотілося б зазначити, що особисто Сократ не залишив свої ідеї в письмовому вигляді, низка його поглядів була передана двома відданими його послідовниками – Платоном і Ксенофонтом, що дає підставу говорити про неточне чи певною мірою піддане суб'єктивному аналізу трактування його слів.

Можна вважати, що першим етапом формування соціально-філософської концепції справедливості є твори Платона й Аристотеля. Платон як учень Сократа відзначав, що його праця «Держава» написана заради дослідження змісту того, що є справедливість. Головна думка Платона така: «Справедливість – добра новина, несправедливість – найбільше зло, яке тільки може в собі містити душа» [7, с. 372]. Так, один із героїв трактату, Фрасімах, питаючи Сократа про те, що таке справедливість, попереджає, щоб той не називав справедливим «належне, або <...> корисне, або доцільне, або прибуткове, або придатне», оскільки це само собою зрозуміло. Сократ же відповідає, що «справедливість – предмет, дорожчий усякого золота», оскільки «ідеться не про дрібниці, а про те, яким чином треба жити» всім людям із різними, часом протилежними інтересами, потребами й здібностями в єдиному суспільстві [7, с. 380]. На думку учня Сократа, кожна людина й кожна річ мають своє місце та функцію, установлену законом Усесвіту.

Давньогрецький філософ зробив справедливість майже синонімом права. У праці «Держава» він насамперед розмірковує про виконання обов'язків у прямому сенсі. Справедливість при цьому є не тільки особистою, але й державною чеснотою. Із цього можна вивести припущення, на підставі якого Платон у своїх працях хотів донести ідею «формального закріплення» справедливості, адже тоді держава (а в той час – поліс) зможе діяти справедливо по відношенню до кожного жителя полісу з урахуванням протилежних інтересів і особистісних потреб.

Аристотель, будучи під впливом ідей Платона та Сократа, зробив неочікуваний вклад у розвиток розуміння сутності ідеї справедливості. У своїй «Етиці» та «Політиці» він розглядає проблему справедливості в різних ракурсах. Центральним поняттям, що характеризує справедливість, для Аристотеля є сумірність як принцип організації розумної рівноваги. Те, що є сумірним, те є й справедливим. Аристотель говорив, що справедливість виражає не якусь одну чесноту, а охоплює всі чесноти одночасно. Уперше саме в працях Аристотеля було здійснено розподіл справедливості на два види: зрівняльну та розподільну [3, с. 256]. Суть зрівняльної справедливості полягає не в зрівнюванні всіх у доходах (зрівняльці), а в рівності перед законом, тобто це контроль за дотриманням договорів, що укладаються між людьми, і сприяння пропорційному відшкодуванню шкоди, якщо така є. Сам Аристотель називав цей вид справедливості «справедливістю при обмінах». Другий вид справедливості – розподільна справедливість, яка являє собою розподіл загальних благ за заслугами, що пропорційні вкладу чи внеску того чи іншого члена суспільства.

У часи Сократа, Платона й Аристотеля були представники протилежних поглядів, так звані «учителі мудрості» [1, с. 315]. Іншими словами, це були софісти. Сутність софістики полягала в правильному маніпулюванні змістом слів, тому характер діяльності софістів полягав у тому, що вони повинні були навчити людину захищати будь-яку точку зору, якою б абсурдною вона не була. Основою такого навчання було уявлення про відсутність абсолютної істини й об'єктивних цінностей. Відносність понять добра й зла, суто формальне вміння маніпулювати словами приводило до появи таких тверджень: «Хвороба – зло для хворого й благо – для лікаря»; «Смерть – зло для померлого, а для могильників – благо». Це дозволило софістам говорити про розмежування справедливості на «справедливість за своєю природою» й «справедливість за законом». У зв'язку із цим увага філософів усе більше зосереджується на внутрішньому духовному світі людини [1, с. 316].

У працях Епікура, які значно вплинули на розвиток договірної розуміння як права, так і справедливості, справедливість розглядалася в аспекті безпеки та спокою людини. Найвеличніший її під – безтурботність. Справедливість виступає як певний договір, змістом якого є не шкодити й не терпіти шкоди. У перспективі це знайшло своє відображення в теоріях суспільного договору як джерелі справедливості, що служить засобом забезпечення взаємної безпеки [1, с. 346].

Геракліт вважав, що справедливість невід'ємна від людської долі. Він стверджував, що все відбувається відповідно до долі, яка тотожна необхідності. Справедливість він бачив у закономірності походження подій у природі. Мудрість полягає в тому, щоб говорити істину й діяти відповідно до природи. Геракліт уперше звертає увагу на існування відносного в змісті поняття справедливості. Він розглядав справедливість як ідеальний світовий порядок, «божественний логос», якому підпорядковані й люди, і боги. При цьому він зазначав, що «для Бога все справедливо, прекрасно й добре, тоді як люди одне вважають справедливим, а інше – несправедливим».

Як і греки, Цицерон вважав, що справедливість лежить в основі права. Справедливість при цьому розглядалася ним як вічна, незмінна й невід'ємна властивість природи в цілому, зокрема й людської природи. Космос (природа), весь фізичний і соціальний світ, сама людина, внутрішнє бут-

тя, за Цицероном, було джерелом справедливості, а отже, і права. Причому рівність була саме правовою, а не простим зрівнянням майнового стану людей. Порушення недоторканності приватної та державної власності розглядалися Цицероном як порушення справедливості й права [1, с. 57].

У період середньовіччя ідеї античності відходять на другий план, а центральне місце починає займати теологічна концепція розуміння справедливості. По суті, беручи до уваги конкретний історичний період, церковна влада мала значний вплив на формування світогляду в суспільстві, мала свої засоби впливу та примусу, що не могло не позначитися на поглядах мислителів того часу.

Найбільш впливовим захисником теологічного розуміння справедливості слід вважати Фому Аквінського, який розвинув учення Августина Блаженного про Град Божий як вмістилище справедливості. На думку Фоми Аквінського, справедливість може бути реалізована тільки в християнській державі. Згідно з його філософією природний закон тотожний божественному закону, і тлумачення закону має бути поза сферою звичайного людського розуміння й зроблене предметом особливої теологічної дисципліни. Також Фома Аквінський увів нове поняття – «комутативна справедливість» (за Аристотелем – зрівняльна справедливість) [42, с. 35]. Перевага цього терміна полягає в тому, що він характеризує не лише стосунки, пов'язані з обміном, а й передбачає більш широке коло людських стосунків, що не залежать від спільнот або держави.

Після так званих «темних часів» в історії знову розпочався період відходу від суто теологічного розуміння ідеї справедливості, зміна поглядів шляхом відродження ідей античності, які були відкинуті й забуті на довгі століття через повну абсолютизацію впливу церкви в усіх сферах суспільного життя.

Проблема справедливості займала одне із центральних місць у філософських поглядах на суспільство в епоху Відродження. Розроблення цієї проблеми найбільшою мірою пов'язане з іменами Томаса Мора й Томмазо Кампанелли. Своє розуміння справедливості й усієї сукупності пов'язаних із нею питань Мор висловив у знаменитій роботі, що отримала назву «Утопія» (1516 р.), а Кампанелла – у не менш відомій праці «Місто Сонця». Ці твори розділяються багатьма роками, практично століттям, проте вони були створені в одну епоху, і погляди їхніх авторів на низку принципових питань були досить близькі. Важливо зрозуміти, як і чому ці принципіві питання розглядалися авторами саме таким чином.

Проблема справедливості нерозривно пов'язана у світогляді й Мора, і Кампанелли з проблемою щастя. Обидва були гуманістами, обидва захоплювались ідеєю щасливого життя не якоїсь конкретної особи, а всіх людей. Щастя можливе, вважали вони, тільки тоді, коли немає приватної власності, і всі люди працюють, тобто відсутня соціальна несправедливість [1, с. 97].

Просвітництво, будучи реакцією освіченої частини населення на феодалізм і прояв абсолютизму, дало нове бачення ідей справедливості. Розуміння справедливості як пропорційності (рівне – рівним, нерівне – нерівним) було обґрунтоване в працях основоположників європейської філософії права – Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка та ін. Запропонована ними концепція «природного права» включає положення про справедливість як основні права [1, с. 104].

У період нового часу найбільш яскраво проблематику ідеї справедливості було розглянуто в працях представників школи класичної німецької філософії – І. Канта та Г. Гегеля.

І. Кант уперше виокремив моральну й правову справедливість. Якщо до першої належить справедливість, заснована на категоричному моральному імперативі, то друга за своїм змістом збігається з її аристотелівським трактуванням як добротності. Якщо моральна концепція справедливості була пануючою в практичній філософії аж до першої половини XIX століття, то І. Кант дещо по-новому розглянув її – «юридизував» мораль. Він вважав, що справедливість треба шукати не в природі людини й навіть не в умовах, у яких вона живе, а виключно в поняттях чистого

розуму. Саме під впливом учення І. Канта розвиток теорії справедливості повернувся в бік деонтології, згідно з якою називатися справедливими можуть тільки ті суспільні відносини, що випливають з апріорного категоричного імперативу: «Дій таким чином, аби максима твого вчинку могла стати загальним законом» [5, с. 281–283].

Г. Гегель вважав, що моральність є началом бачення справедливості, яке далі проявляється в державно-правовій сфері. За Г. Гегелем, у сфері громадянського суспільства загальні начала, засновані на праві справедливості, упродовжуються за допомогою правоохоронних органів та організацій. Держава подібно до «божественної волі», яка організовує світ духовний, за допомогою законів уносить справедливість у соціальний світ. Поняття справедливості він розглядав разом із поняттям свободи, яку пов'язував із приватною власністю. Саме в останній, на його думку, реалізує себе свобода індивіда.

Найбільш обговорюваною сьогодні є деонтологічна концепція американського філософа Дж. Роулза. Під час розроблення своєї теорії Дж. Роулз уважно аналізує гедоністичну й інші телеологічні концепції. Основною його ціллю під час дослідження цих концепцій стало питання про цілісність особистості. Також він розглядав питання про пріоритети в тих чи інших благах. Роулз говорить, що теорія справедливості являє собою повний переворот традиційного погляду, в якому моральні принципи розглядаються як засіб досягнення благ, які були первинними щодо принципів. Стосовно теорії справедливості як чесності, то навпаки, первинними є принципи [9, с. 38].

Свої погляди на бачення проблеми справедливості Дж. Роулз опублікував у книзі «Теорія справедливості», перший тираж якої вийшов у 1971 році. Цією книгою вчений відродив інтерес до політичної філософії й став одним із найбільш цитованих сучасних філософів [9, с. 276]. Книга має яскраво виражений міждисциплінарний характер, вона написана на стику політичної філософії, політичної економії, соціології, етики із залученням засобів сучасної аналітичної філософії.

Із вищесказаного можна зробити **висновок** про те, що теорія справедливості пройшла доволі довгий етап становлення та розвитку й знайшла своє відображення в кожному історичному періоді та зробила неоціненний вклад у розвиток соціуму та людства в цілому.

Література

1. Антология мировой философии. Том 1. В 4-х томах. Т. 1, ч. 1 и 2. М., «Мысль», 1969. (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). Т. 1. Философия древности и средневековья. Ред. коллегия: В. Соколов и др. – 1969. – 936 с.
2. Бербешкина З. Справедливость как социально-философская категория / З. Бербешкина. – М. : Мысль, 1983. – 204 с.
3. Доватур А. Политика и политики Аристотеля / А. Доватур. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 393 с.
4. Демиденко Г. Історія вчень про право і державу : [навчальний посібник] / Г. Демиденко. – Харків : Консум, 2004. – 432 с.
5. Левкулич В. Моральні та правові аспекти справедливості у філософії Канта і Гегеля / В. Левкулич // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. – 2013. – Випуск 75. – С. 281–283.
6. Найдыш В. Философия мифологии. От античности до эпохи романтизма / В. Найдыш. – М. : Гардарика, 2002. – 554 с.
7. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / Пер. с древнегреч.; общ. ред. А. Лосева, В. Асмуса, А. Тахо-Годи. Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Лосев. Примеч. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – 654 с.
8. Сіверс З. Уявлення про справедливість як складова політико-правової свідомості особистості / З. Сіверс // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 32–42.
9. Роулз Дж. Теория справедливости. Этическая мысль. Научно-публицистические чтения / Дж. Роулз ; под ред. А. Гусейнова. – М. : Политиздат, 1990. – С. 276.

Анотація

Станіслав Р. М. Ретроспективний огляд поняття справедливості. – Стаття.

Пошук сенсу справедливості має починатися з вибрання самого способу, який слід застосовувати. Рациональне розуміння починається з визначень. Пропонується новий підхід до ідеї визначення: визначення за висновками з припущень, тобто від припущень. Усі визначення є обмеженнями, настільки придатними, що не можуть виявитися неадекватними. Фактичне матеріальне існування й абстрактні логічні структури є способом утекти від складності, що виводить їх за межі всіх незначних формулювань. Але вони позначають перший етап раціональності на шляху до повної систематизації за допомогою аксіом, правил висновку та доказів теорем. Такі більш повно систематизовані етапи пізніше з'являються або зникають. Тому вони вразливі, тим більше, що вони легко змінюються.

Центральну ідею роботи складає проблема визначення сутності такої філософської категорії, як справедливість, і особливостей прояву справедливості в різноманітних сферах життєдіяльності. Проаналізовано підходи до розуміння справедливості в періоди античності, середньовіччя, нового часу та сучасності.

Ключові слова: справедливість, комутативна справедливість, зрівнювальна справедливість, розподільна справедливість.

Аннотация

Станислав Р. Н. Ретроспективный обзор понятия справедливости. – Статья.

Поиск смысла справедливости должен начинаться с избрания самого способа, который следует применять. Рациональное понимание начинается с определений. Предлагается новый подход к идее определения: определение по выводам из предположений, то есть от предположений. Все определения являются ограничениями, столь пригодными, что не могут оказаться неадекватными. Фактическое материальное существование и абстрактные логические структуры являются способом уйти от сложности, что выводит их за пределы всех незначительных формулировок. Но они обозначают первый этап рациональности на пути к полной систематизации с помощью аксиом, правил вывода и доказательств теорем. Такие более полно систематизированные этапы позже появляются или исчезают. Поэтому они уязвимы, тем более что они легче меняются.

Центральную идею работы составляет проблема определения сущности такой философской категории, как справедливость, и особенностей проявления справедливости в различных сферах жизнедеятельности. Проанализированы подходы к пониманию справедливости в периоды античности, средневековья, нового времени и современности.

Ключевые слова: справедливость, коммутативная справедливость, уравнивательная справедливость, распределительная справедливость.

Summary

Stanislav R. M. The retrospective review of the concept of justice. – Article.

The search for the meaning of justice must begin with a decision concerning the method to be employed. Rational understanding begins with definitions. In my efforts at understanding I propose a new approach to the idea of definition: definition by inference from assumptions, that is to say, from presuppositions. Actual material existence and abstract logical structures both have a way of escaping in depth and extent of complexity which puts them beyond all meagre formulations. They are therefore vulnerable, and the more so since they are the more easily altered.

The general idea of the work is the problem of essence of such a philosophical concept as justice and specific features of justice in various spheres of life. The approaches of understanding justice in the periods of antiquity, middle ages, early modern times and nowadays are analyzed.

Key words: justice, commutative justice, equitable justice, distributive justice.